

Пролаз Сулејман-паше кроз кланац Дугу и кроз Острошки кланац 1877 г.

Послије годину дана од почетка херцеговачког устанка Србија и Црна Гора у јуну 1876 ступиле су у рат с Турском. Овај се је рат завршио поразом Србије, те је коначно између ње и Турске почетком марта 1877 г. успостављено примирје. Црна Гора је боље прошла у овом рату, те је од Турске тражила Никшић, једно пристаниште и добар дио земљишта од стране Скадра. Пошто Турска није хтјела пристати, то су ове двије државе и даље остале у ратном стању.

Мјесеца априла исте године (14/26-IV-1877) и Русија је ушла у рат против Турске. Због тога је Porta одлучила да што прије ликвидира фронт према Црној Гори, те је наредила општи напад с три стране. Командант скадарске војске Али Саиб-паша продро је до Спужа. Командант новобазарске војске напао је на Црну Гору од Берна и заузео васојевићку нахију Андријевицу. А врховни командант босанске војске Сулејман-паша¹⁾ прошао је кроз кланац Дугу те кроз Острошки кланац дошао у Спуж и састао се са скадарском војском. Том приликом он је снабдио храном и муницијом утврђења у Пиви²⁾, затим куле у Дугој и тврђаву Никшић.³⁾

¹⁾ Прије Сулејман-паше врховни командант за Босну био је Ахмед Мухтар-паша, који је озв дужност преузео у децембру 1875 год. Он је руководио војним операцијама у току бос.-херцеговачког устанка и за вријеме рата Црне Горе и Србије против Турске. Када је 1877 Русија ступила у рат против Турске, Ахмед Мухтар-паша је постављен за главног команданта на азијском фронту, те је у мају исте године напустио Босну.

²⁾ За цијело вријеме херцеговачког устанка турска утврђења у Пиви била су у тешком стању. Само веће војне снаге могле су их снабдјети храном и муницијом.

Тако је бос. валија и командант Реуф-паша 15/27-XI-1875 год. отишао из Гацка за Пивз са 17 батаљона војске и опскрбио тамошња утврђења, па се вратио натраг у Гацко. (Муевекит, стр. 357) — Реуф-паша је депешом (од 19 новембра) извјестио бос. валијет да је извршио тај задатак, а да ниј пушка није пуцала. Валијет му је честитао на том успјеху. (Оријентални институт у Сарајеву, вилаетски архив бр. 228/75). — О истој се ствари говори и у депеши Сервер-паше из Мостара од 29 нов. (Ор. институт, вил. архив бр. 223/75).

Војвода Гавро Вуковић у свом раду „Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875 и 1876 г.“ (стр. 132—135) опширно износи зашто устаници нијесу напали на Реуф-пашину војску.

Војвода Вуковић наводи да је Реуф-паша у фебруару 1876 год. успио да унесе татин у Горанско, али да је на повратку на Муратовици био побијен. (Исто дјело, стр. 168).

Ахмед Мухтар-паша је 23 априла (односно 5 маја) 1876 год. опскрбио

На свим тим странама Црна Гора је дала јак отпор. Нарочито је био тежак пролаз турске војске кроз кланац Дугу и кроз Острошки кланац, и поред тога што је Сулејман-паша имао са собом око 40 батаљона. У кланцу Дуга вођена је жестока борба код Крсца и Пресејеке. А кроз Острошки кланац турска је војска ишла седам дана водећи огорчену борбу стално дан и ноћ.

Управо када се је Сулејман-паша спремао да из Служа крене с војском према Ријеци и Цетињу, руска је војска прешла Дунав код Свиштова и запосјела кланце Великог Балкана. Због тога су тамошњи команданти разријешени и стављени под суд. За команданта на Дунаву постављен је Мехмед Али-паша, који се је тада налазио у Црној Гори у близини племена Мораче, а за команданта на Балкану постављен је Сулејман-паша. Оба су позвана да одмах дођу, те су тако напустили Црну Гору. Сулејман-паша са 40 батаљона војске укрцао се је у барском пристаништу на лађе и отишао преко Дедеагача за Балкан. Исто тако и Мехмед Али-паша се је вратио у Сјеницу и узевши са собом два батаљона војске отишао преко Ниша у правцу Дунава.

Црна Гора, ослобођена овог великог притиска, искористила је ту прилику и након дуже опсаде заузела град Никшић. Нафиз-паша, који је мјесто Мехмед Али-паше постављен за новопазарског команданта, био је преко Бијелог Поља продро до нахије Језера у намери да помогне Никшићу. Али када је чуо да је Никшић пао у црногорске руке, повратио се је натраг, сматрајући даље напредовање опасним.⁴⁾

О походу Сулејман-паше од Гацка до Служа опширно је изнесено, на основу турских извора, у Историји Босне („Тарихи Босна“),

утврђења у Пиви разном храном и љековима за годину дана и повратио се у Гацко. (Мувекиит, стр. 368).

³⁾ Од почетка херц. устанка Никшић је био стално отсјечен од Херцеговине. У два-три пута само јаче војне јединице могле су се пробити кроз кланац Дугу и осигурати ову тврђаву храном и муницијом.

Према Мувекииту (стр. 351—352) Шевкет-паша, Селим-паша и Осман-паша са шест батаљона војске успјели су (11/23 септембра 1875) да снабдеју Никшић намирницама и осталим.

И бос. валија Реуф-паша, након борбе код Крсца (11/23-ХП-1875) доставио је потребну храну кулама у Дугој, затим у Никшић и повратио се у Гацко без икаква сукоба. (Ор. институт, зил. архив бр. 211/76) — Вој. Вуковић износи како је дошло до пораза устаничке војске код Крсца (стр. 134—135 наведеног дјела).

Исто тако сљедеће године у мјесецу априлу успио је снабдјети Никшић храном и осталим потребама врховни командант Босне Ахмед Мухтар-паша. Према Мувекииту он је и при одласку и на повратку морао да води жестоку борбу с устаницима. Он наводи да је Ахмед Мухтар-паша кренуо из Гацка 8/20 априла 1876 у четвртак и да је сљедећег дана наишао у Пресејки на 8500 устаника. Борба је трајала пет сати. Пошто је сузбио устанике, истог дана предвече унио је храну у никшићку тврђаву. У суботу рано враћајући се натраг напало је његову војску са стране и с леђа око 13.500 устаника код Пресејеке. Борба је трајала до девет сати. Ту је преноћно. Сљедећег дана у недељу устаници, који су добили нова појачања (наводно било их је преко 16.000), заузели су шуму и брежуљке у утврђењима кланца на страни Пиле у раздалјини од један и по сат. између Пресејеке и Ноздре, у намери да затворе по-

⁴⁾ Оријентални институт, вилаетски архив бр. 201/77.

коју је на турском језику написао Хаџи Хусејновић Салих Сидки, звани Мувеккит, из Сарајева. С обзиром на историску вриједност овог извјештаја износимо га у преводу, на српском језику:⁵⁾

„Врховни командант Босне Сулејман-паша, који се је налазио у Херцеговини, у намјери да достави потребну храну царској војсци у Пиви и у кланцу Дуга те војсци и становништву у тврђави Никшић, кренуо је 22 цумадел-ула 1294 г., односно 23 маја 1293. (23 маја-4-VI-1877).⁶⁾ с довољним снагама из Гатачког Поља. Када је дошао до мјеста званог Крстац, у утврђењима која су већ од прије дужије времена изградиле Црногорци, да би спријечили исламској војсци пролаз за Никшић, било се је скупило врло много непријатеља. Наведени командант је одмах — ослањајући се на божју помоћ — лавовски и жестоко навалио на непријатеља. Након крваве и пожртвоване борбе, која је трајала пет сати, непријатељ није могао одољети храбрим нападајима исламске војске и био је потпуно поражен и распршен, те се је разбежао на све стране. С обзиром да су Црногорци у овој борби — супротно свом обичају — оставили преко 500 лешева, јер их са собом нијесу могли одијети, имали су укупно мртвих и рањених

вратак. Након жестоке борбе, која је трајала до девет сати, заузећа је навелена утврђења и одбио устаничку војску. Последње тога је дошао у Ноздре и преко Злоступа у понедељак стигао у Гацко, а још није срео ни једног човјека. Мувеккит вели да је у овим борбама од Ахмед Мухтар-пашине војске погинуло 54, а рањено 150 војника, а да су устаници имали преко хиљаду жртава. Уз то долаже да је Porta честитала А. Мухтар-пашу ову побједу. Он наводи и говор који је том приликом одржао војсци А. Мухтар-паша. (Мувеккит, стр. 366—367).

Вој. Г. Вуковић износи ту ствар нешто другачије. Он каже да је Ахмед Мухтар-паша 16 априла 1876 кренуо из Гацка с 15.000 војника и прошаваши кроз Дугу снабдио Никшић храном и осталим, а затим да се је одмах вратио и ушеничио у Пресјеки. Ту је 18 априла вођена крвава борба између њега и устаника, у којој је наводно према извјештају главне команде у Грахову погинуло око 2000 турске војске, а од устаника 350 и међу њима Ристо Ковачевић, секретар и главни посредник између Војводе Петра и устаничких глазара. (Наведено дјело, стр. 177—179).

Мувеккит је погрешно навео да је у тој борби погинуо поп Богдан мјесто по Ристо Ковачевић.

У мјесецу јуна Ахмед Мухтар-паша је поново опскрбио Никшић. Кроз седам дана ушло је у овај град 3.800 твара разне хране, без икаква и најмањег сукоба. О томе је он извјестио бос. вилает депешом од 1 цумадел-ахира 1293 год., односно 11/23 јуна 1876 год. (Мувеккит, стр. 371—372).

⁵⁾ У овој историји Босне обухваћен је читав турски период. Рукопис се налази у Оријенталном институту у Сарајеву (бр. 1164). Има 403 стране великог формата. У уводу, који чини 12 страна, писац је дао кратак преглед историје Босне прије њеног заузећа од стране османске империје. Затим прелази на обраду турског периода и то по босанским валијама. Почиње с Исхак-бегом, а завршава са Ахмет Мазхар-пашом, као 261 босанским валијом. Неки од њих заузимали су овај положај два-три пута.

⁶⁾ На овим мјестима гдје је било потребно ставити сам одговарајући датум. Напомињем, да у турском тексту први датум одговара мјесечним годинама по Хиџри. Други означава тзв. финансиску годину ("senei maliye"), која је уведена половином 1203 хиџретске године (I-III-1789), а рачуна се од 1 марта до краја фебруара по старом календару.

преко три хиљаде. Од исламске војске погинула су два мајора, један кол-ага, десет официра и 170 бораца.

Када је наведени командант очистио тај положај од непријатељских лешева и потпуно заузео наведена утврђења, одвојио је од своје војске десет батаљона царских војника и предавши им потребну храну упутио их је и послао према Пиви под командом Али-паше ради достављања и предаје потребног сљедовања и остале хране царским војницима, који су се налазили у утврђењима у нахији Пиви. А одлучио је да сам остане ту, док се Али-паша не врати.

Наведени Али-паша узео је са собом наведену војску и споменућу храну и кренуо из Крсца те се упутио према Пиви. Када је стигао умјесто звано Равно, шест батаљона царске војске поставио је на важне тачке, па је одатле кренуо с преостала четири батаљона. Пошто се је мноштво непријатеља било скупило на мјесту званом Муратовице, куда је он имао да прође, то није било паметно навалити на непријатеља под тим околностима. Зато је о том извјестио команданта, те су од војске у Крсцу упућена још три батаљона под командом Вејсил-паше као резерва. Наведени Али-паша 25 цумадел-ула у четвртак (26 маја — 7-VI-1877) навалио је с двије стране на непријатеља и успио да га одбије. Пошто је замијенио батаљон у утврђењима Пиве и предао војницима разну храну — до цигарпапира — за годину дана, вратио се је слободно и здраво војсци у Крстац.

У међувремену, док је наведени Али-паша отишао у Пиву и вратио се, неки Црногорци, који су побјегли из борбе у Крсцу, почели су с брда на страни Пиве да топовима туку кулу Злоступ. Али пошто нијесу могли ништа учинити, повукли су се назад. Непријатељ је избацио 388 зрна. Иако је од тога 350 погодило кулу, оштетили су само кров и таван на горњем спрату и нека незнатна мјеста. Зид од громобрана зрна су погодила на четири мјеста и на једном мјесту откинула жицу. Од толико метака и зрна само је један десетар био лако рањен у десну руку. У кули је нађено довољно хране и муниције, што може бити још за **дуже вријеме**.

Друга група Црногораца с топовима и око 4000 коморе пролазила је 24 цумадел-ула у сриједу око осам сати⁷⁾ с десне стране куле Ноздирева (Ноздре), која се налази у кланцу Дуга. Када су се приближили на удаљеност топовског зрна, на њих су испаљена два топа. Нато су они промијенили правац и кренули према кули Хоцапоље. Пошто је чувар споменуте куле капетан Хусејн-ага прије тога поставио с нешто војника бусију куда ће они проћи, то је од десет сати дана до један сат ноћи вођена борба. Брђани су имали доста жртава. Штавише, Црногорци се нијесу усудили ићи напријед, него су се повукли назад и скрили се у увале. Ноћу иза шест сати крадомце су прошли кроз кланац Бањани с десну страну куле Хоцапоље. Када се је **кримијетило** да су дошли за леђа од куле у Пресјеки, постављена је бусија од стране чувара споменуте куле. Након двочасовне бор-

⁷⁾ Овдје се мисли на алатурка сат, код кога је земаз сунца у 12 сати. То треба имати у виду кроз читав рад.

бе на том мјесту Брђани су се повукли на пут који иде у Горње Поље. Ту су заузели положај и почели правити утврђења.⁶⁾

Врховни командант Босне Сулејман-паша, као што је горе споменуто, кренуо је из Гатачког Поља и дошао у Крстац. Ради достављања потребне хране војницима, који су се налазили у утврђењима Пиве, упутио је одатле Али-пашу с довољним снагама, а затим Вејсил-пашу. Пошто су наведена двојица однијела са собом храну споменутој војсци, поново су се вратили у логор у Крсцу. У међувремену (прошло је 5—6 дана) командант се је задржавао у Крсцу. Одатле је прибавио потребну разну храну за куле у Дугој за једну годину као и за војску и становништво Никшића скоро за годину дана.

Дана 29 цумадел-ула 1294 године, односно 30-V-1293 г. (30-V-1877 или 11 јуна по н.) у понедељак рано ујутро наведени командант Сулејман-паша кренуо је из Крсца с војском и караваном, коју је повео са собом. С обзиром на велики број коња који су носили припремљену храну и остале потребе царске војске, пренос караваном није се могао вршити одједном. Требало је да коњи по два пута иду и да се враћају од куле до куле. Велика стрмина прелаза нарочито је много отежавала и успоравала пролаз покретних топова. Због тога се је истом 1 јуна (1/13-VI) у сриједу дошло срећно у Пресјеку без инцидента. Царским војницима који су се налазили у кулама у кланцу Дуга дата је потпуна храна за годину дана, а чувари су замијењени.

Примијећено је да се непријатељ налази у Пресјеки и да је његова бојна линија заузела и испунила простор од два и по сата почевши од кланца званог Тиса, који се налази на десној страни Пресјеке, па према кули Ноздре на лијевој страни. Сљедећег дана, тј. 2 јуна (по ст. к.) уочи четвртка, наведени командант је повукао све снаге у веома стрму и густу шуму иза брда званог Петно Брдо, на десној страни бојне линије. Два пука, која су се састојала од 14 батаљона царске војске, смјештене на том брду, управо када су се у четвртак спремали да отпочну с навалом против непријатеља, тада је непријатељ ступио у офанзиву ослањајући се на величину својих снага и на мали број царске војске на тој страни према њима, као и на то што је његов положај био веома неприступачан. Међутим, с обзиром да су тачке на којима се је налазила царска војска биле врло важне и утврђене, за чување тих положаја остављена су два батаљона, а остатак од десет батаљона, ослањајући се на помоћ узвишеног Алаха, навалио је на непријатеља свом жестином. И овдје, као и код велике борбе у Крсцу, дошло је до борбе прса у прса. Након борбе, која је трајала пуних пет сати, дунуо је вјетар побједи на страни царске војске. Непријатељ је с великим поразом побјегао (повукао се) према Острошком кланцу. Њихове су групе прогоњене од стране царске војске више од једног сата. Заузета су сва њихова утврђења. У овој борби остало је само на бојном пољу преко 300 непријатељских:

⁶⁾ Мувезжит, стр. 392—393.

лешева. Заплијењено је око 100 пушака на иглу. Од муслиманске војске погинула су три официра и 24 борца.

Те је ноћи царска војска ту преноћила. Сљедећег дана у петак добро је испитана и истражена околина, те је каравана са храном спроведена без икаква инцидента. Али с царском војском и пољским топовима дошло се је с тешком муком на Горње Поље.

Сљедећег дана, тј. у суботу, стигло се је у никшићки логор, који је постављен на страни Острога. Затим је Никшићу предана храна, која је била довољна годину дана за два батаљона редовне и граничарске војске и за тобџије тврђаве, а и за становништво толико колико је довољно за осам мјесеци. Осим тога замијењен је овдашњи батаљон редовне војске.^{*)}

Да би задобили никшићку тврђаву, на коју су били бацили око, Црногорци су од старина предузимали сва средства која су могли да употријебе, само да је заузму. Због тога су Црногорци 24 прошлог мјесеца маја, у намјери да се приближе Никшићу и да олакшају притисак, добили из Русије шешхане топове великог калибра и поставили их према малој стражарској кули на страни Острога, званој Озреник, коју је чувало 30 граничара. Велике њихове снаге су под личном командом књаза са свих страна опколиле и опсјеле кулу. Наведеног дана навечер у осам сати почели су тући споменуту кулу топовима. Како она није била чврста, јер је била једна мала стражарска кула, није могла одољети зрнима која су је погодила, те се је срушила и изгорјела. Граничари су били присиљени да се повуку и приликом тога имали су једног погинулог, два рањена и једног заробљеног. Осим тога, друга једна стражарска кула на тој страни, звана Бедирхан, која је имала сама да се брани, запаљена је од стране граничара, који су у њој били. Они су се повукли без губитака.

*) Делешом од 4/16 јуна 1877 године Сулејман-паша се је из Никшића јавио босанском вилаету. Та депеша у преводу гласи:

"У поведјељак 30 маја (по ст. к.) кренуло се је с царском војском из Крса, што је одатле јављено делешом. У Пресјеку се је дошло истом у сриједу 1 јуна због множине коња, који су носили обилату храну припремљену за царске војнике у кулама Дуге и за оне који су били опколиени у Никшићу, а уз то и све потрепитне царске војске. Колона је била врло дуга (те се је спором ишло). Поред тога није било довољно оно што се је наједанпут носило у куле, због чега се је с коњима морало ићи и враћати се од куле до куле, по два пута. Нарочито, као што је познато, велика тјескоба нашег пролаза не-обично је отежавала и успоравала пролаз топова, које смо имали са собом.

Сљедећег дана, у четвртак, када смо одатле хтјели да кренемо као што је изложено у другој депеши, настала је жестока борба, која је завршена побједом. То је, наравно, оместило да нијесмо кренули тога дана напријед. Идућег дана, у петак детаљно је испитана и истражена околина, те је — хвала Алаху — сва колона с храном уведена у Никшић без инцидента. Али је царска војска с пољским топовима тешком муком дошла до Горњег Поља. Ево данас долази у логор, који је успостављен на острошкој страни од Никшића.

У смислу царске заповијести, као што је кулама у Дугој дата једногодишња храна, рачунајући пун оброк, и замијењени царски војници, који су их чували, исто је тако дата једногодишња храна за два батаљона редовне и граничарске војске у Никшићу и тобџијама у тврђави, а становништву колико

Сљедећег дана Црногорци су одустали од намјераваног напада на Никшић и 25 маја (односно 6-VI) у сриједу сви су се повукли у Острог. Међутим, они су имали чврсту одлуку да заузму никшићку тврђаву. То њихово повлачење без постигнутог успјеха може се рећи да је проистицало из тога што нијесу имали другог излаза, када су добили вијест о великом поразу и пометњи, које су 23 маја (тј. 4 јуна) претрпјеле њихове велике снаге у Крсцу.

Наведени командант Сулејман-паша преноћио је једну ноћ у свом никшићком логору. Сљедећег дана, тј. 6 цумадел-ахира 1294 год., односно 5 јуна 1293 г. (5/12-VI-1877), у недјељу кренуо је са својим снагама из Никшића и упутио се према Острошком кланцу. На удаљености приближно један сат од наведеног кланца задржао се је и преноћио те ноћи на том мјесту.

Сљедећег дана у понедјељак упутио је десет батаљона под командом бригадног генерала Реџеп-паше према Озреничкој кули и према брдима на лијевој страни Острошког кланца. Исто тако упутио је од стране Стубице десет батаљона под командом бриг. генерала Вејсил-паше према брежуљцима на десној страни наведеног кланца. Остале бриг. генерале упутио је с топовима преко поља која се налазе насупрот кланцу.

Када се је Реџеп-паша почео пењати уз косу изнад Озреничке куле, у унутрашњости црногорске границе, непријатељ, који се је био учврстио и скрио у многобројним јаким утврђењима на високим положајима по врховима брда на тој страни све до низина, отворио је ватру. Тада су и царски војници с великом жестином навалили на њих. Не обзирући се уопште на зрна која су падала као киша од стране,

им за издржавање може бити приближно осам мјесеци. И овдашњи је батаљон редовне војске замијењен.

Како се види, становништво је засијало кукуруз, који је преко Служа дат Никшићу прије извјесног времена. Кроз три мјесеца изгледа да ће имати доста приноса са земље.

Иако је било извјештено да ће се настојати кренути кроз Острошки кланац у четвртак или петак, наведене су запрете наравно проузроковале да се то одгоди, јер се је царска војска могла искупити у никшићком логору тек до вечери. Због тога се вије могло кренути из Никшића. С благословом Сзевишњег, сјутра у недјељу — ослањајући се на божју помоћ — полази се из Никшића ради пролаза кроз Острошки кланац. С обзиром да су Црногорци под дојмом страха и ужаса, који им је задао потпуни пораз и расуло, које су претрпјели у великим борбама на Крсцу и Пресека, царска ће војска — ако узвишени Алах да — и кроз Острошки кланац проћи лако и спотпуном побједом и састати се срећно са скадарском дивизијом. Уздам се у неизмјерно божје добротинство.

4 јуна 1293 год. Сулејман, из Никшића.“ (Ор. институт, бр. 2289).

Из горње се депеше види да је Сулејман-паша посебно извјештно босански вилајет о борбама код Крсеца и Пресеке. Датум и садржај потпуно се слажу с оним што је изнесено код Мувекита. Препостављам да је он горње податке о пролазу кроз Дугу црпно из тих извјештаја. Од 1947 год. прегледао сам преко 40.000 разних списа из архиве босанског вилајета, али нијесам нашао на те Сулејман-пашине извјештаје осим горње депеше. Када се буде прегледао остали дио (несрећне) вилајетске архиве, гдје има преко 150.000 комада списа, вјероватно ће се наћи ти извјештаји, а можда и његоз опис пролаза кроз Острошки кланац.

непријатеља, са врхова наведених брда до њихових обронака, извршили су лавовски напад одоздо према горе, те су борбом и снагом заузели положаје и утврђења, у којима се је непријатељ био скрио. У борби, која је трајала четири сата, одузета су из непријатељских руку и запосједнута једно по једно сва брда. Нанијевши непријатељима велике губитке и потпуно га поразивши, потиснули су га и одбили. Изгубивши утврђене положаје непријатељ се није могао одржати, него је у потпуности узмакао. Наведени Реџеп-паша побо је побједничку заставу на врх брда Острошког кланца, који је познат по великој чврстини.

Бригадни генерал Вејсил-паша кренуо се је напријед преко косе на коју је изашао, а остала војска је кренула обронцима наведених брда, а караван кроз кланац. Преваливши приближно око један сат пута, готово сва колона се је спустила на доњу страну кланца, тј. до обале ријеке Зете. Непријатељ, који се је са четири топа и три батаљона војске био смјестио на средњем дијелу брдског ланца на десној страни изнад поменутог ријеке, тако да се није могао примијетити. изненада је почео са жестоком паљбом на колону. С ове је стране одмах подузета противакција према тој страни. С друге стране сва колона, која се је била доље спустила, повукла се је у увале у подножју брда на лијевој страни и у шумовита и заклоњена мјеста. Борба је трајала до ноћи. Пошто није било могуће ићи доље, то се је те ноћи преноћило на положајима, које су поједине јединице заузеле. Ноћу је непријатељ неколико пута извршио напад са жестоком ватром, али није могао постићи успјеха.

За напад са бока и фронтално на Реџеп-пашину дивизију, која је сљедећег дана у уторак изјутра кренула преко врха брда на лијевој страни, непријатељска дивизија, која се је састојала приближно од 15.000 људи, направила је веома јака утврђења на неприступачним брежуљцима. Она је колико је год могла настојала да спријечи напредовање наведеног паше. Не дајући уопште важност овом њиховом жестоком отпору и изванредној одбрани, царски војници су извршили напад, те су се приближили утврђењима, која су на тој страни била направљена. А царска војска која је била на лијевом крилу и на обронцима и колона напредовали су исто толико. Пошто је од јутра до мрака трајала врло крвава борба, те је било потребно појачати снаге дивизије на лијевој страни, то је од дивизије на обронцима упућено још пет батаљона. Тако је дивизија на лијевом крилу повећана на 17 батаљона. И ноћ је ту проведена.

Сљедећег дана у сриједу извучени су топови изнад лијевог крила. Непријатељ никако није могао одољети лавовским и пожртвованим нападајима царских војника на утврђења, у којима се је био учврстио. Пошто је претрпио велике губитке с утврђења на бојној линији и био поражен, то је узмакао и био распршен, те су наведена утврђења заузета и запосједнута. До те линије напредовала је и војска и колона, која се је налазила доље. Ова је борба такођер трајала до мрака, па се је те ноћи преноћило на том мјесту.

Сљедећег дана, тј. 9 јуна (односно 21-VI), у четвртак, непријатељ, уплашен због нападаја који је извела царска војска на утврђења на његовој бојној линији, осјетио је да се неће моћи одупријети с одвојеним одредима, те се је скупио на једно мјесто. С прикупљеним снагама од преко 15.000 опколили су са стране и с леђа други пук, који је био на врховима брда на лијевој страни. При постепеном повлачењу батаљона споменутог пука напријед, непријатељ је с великом жестином и бројним снагама, по свом обичају, навалио само с бока и с леђа. У великој борби, која се је без престанка и одмора водила од зоре до залаза сунца с највећом жестином и снагом, седам пута се је непријатељ измијешао с царском војском, те се је водио бој прса у прса. Али на том бојишту, гдје су падали животи и главе, дунуо је вјетар побједи с муслиманске стране, те је непријатељ био поражен и потучен. Царска је војска ту провела ноћ.

С обзиром да су све непријатељске снаге биле ошамућене и исцрпљене, то је побједоносна царска војска сљедећег дана кренула с брда напријед и с врло мало труда против слабог непријатељског отпора преваљила одређени пут. С њом паралелно ишла је и централна војска с колоном. Тако се је дошло до крајње тачке Острошког кланца на страни Спужа. И та је ноћ ту проведена.

Сљедећег дана у суботу, пошто није било више потребе кретати се преко брда, то су се сви батаљони спустили доље, тј. до крајње тачке Острошког кланца на страни Спужа.

Управо када су колоне и трећи пук упућени према малим бржуљцима на почетку равнице Бјелопавлићи, непријатељ је поново насрнуо на позадину шест батаљона, који су под командом потпуковника Мехмед-бега посљедњи силазили у кланац са средњег ланца брда на лијевој страни. И приликом спуштања и након што се је спустила царска војска, непријатељ је против ње водио жестоку борбу и стално је узнемиравао. С друге стране, у подмуклој намјери да још једном окушају своју лошу срећу, жестоко су навалили и напали на важне узвишене тачке, које су с исламске стране узете за одбрану. Иако су много настојали и утрошили сву своју снагу и способност, ипак осим пропасти и разочарења нијесу друго ништа постигли. Царски се војници нијесу нимало поколебали, него су устрајали против толиких непријатеља, тако да просто задивљују. И пошто су непријатеље снажно одбили, најпослије су поново лавовски и пожртвовано навалили на непријатељску групу, која је оперисала према позадини, тј. с доњег дијела кланца према центру. Тиме је непријатељска офанзива и навала уздрмана, те су њихове поражене групе биле разбијене на сваком мјесту. Усљед жестоког нападаја и прогањања од стране царских војника, сваки је поједини био присиљен да бјежи на коју било страну, само да би спасио главу. А многи су се утопили у ријечи Зети.

Сљедећег дана, тј. 13 цумадел-ахира 1294 год., односно 12 јуна 1293 год. (12/24-VI-1877), у недјељу прије зоре царска је војска без инцидента дошла испод Градацке цркве. Када су изјутра почели одатле:

да излазе батаљони и да се окупљају на брежуљцима горе споменуте равнице Бјелопавлићи, коју је дан прије заузео трећи пук као претходница, непријатељ је озад нешто мало пуцао из пушача на брежуљке и на позадину, али без икаква дјејства. Зато се томе није давала никаква важност.

Одатле се је војска најпослије спустила у долину Бјелопавлића. Пошто непријатељу није ишло у рачун да се приближи и навали на царску војску на отвореним мјестима, то је побједоносна војска, на супрот пораженом и разбијеном непријатељу који се је налазио у даљини, потпуно слободно и лако наставила пут и састала се с батаљонима скадарске дивизије у долини према Даниловграду. Укратко речено, споменуте недјеље око четири сата изјутра сва царска војска срећно и побједоносно стигла је у варош Спуж.

Кроз Острошки кланац, од поља на никшићкој ријечи до његовог краја на страни Спужа, царска војска је прошла постепено и полако (стопу по стопу) под жестокиим борбама и у великим окршајима. Кроз седам дана непрестано се је пуцало. Како се је мало по мало напредовало, то је непријатељ сваки дан са свих страна опкољавао задње дјелове батаљона, који су били у заштитници. Због тога царска војска, дању и ноћу без престанка, није ни једну минуту била слободна од притиска и узнемиравања.

А што се тиче описа Острошког кланца, у Херцеговини нема му примјера у погледу висине и изванредно тешког пролаза. На његовим врховима, гледајући одоздо, налазе се високе мјестимичне шуме, које су тако стрме да се на њих тешко може попети, а које једна другу заклањају, као и веома оштре хридине. Пошто ту нема ни трага од воде, а није могуће изаћи горе с коњима водоношама, то су војници по шест сати носили воду у матарама.

У овим борбама погинуо је један потпуковник, један мајор, двојица кол-ага, пет капетана, тринаест поручника и 609 војника. А од непријатеља погинуло је и настрадало дупло.¹⁰⁾

Као што је горе опширно описано и изнесено, када је врховни командант Босне Сулејман-паша с војском пролазио кроз Црну Гору од Никшићког Поља до Спужа, у току седам дана колико је провео у жестокиим борбама, које су дан и ноћ стално вођене, сваки пут је однио потпуну побједу. Због тога је царска војска била уморна. Зато када је споменути командант дошао у Спуж и спојио се с војском Али Саиб-паше, који је био командант дивизије на тој страни, одредио је да војска остане ту неколико дана ради одмора.

Послије тога се је мислило кренути према оној страни Црне Горе на којој је Цетиње. Али управо када су се вршиле ратне припреме, 5 рефепа 1294 год., односно 4 јула 1293 год. (4/16-VII-1877), Русија је код Свиштова прешла ријеку Дунав и без икакве запреке заузела и запосјела кланце Великог Балкана. Пошто се је увидјело да је прелаз Руса преко два природна утврђења, као што су ријека Дунав

¹⁰⁾ Мувекит, стр. 394—397.

и Велики Балкан, услиједио због спорости рђавих мјера команданта редифске војске и врховног команданта Абдул Керим-паше, који је био у Шумџи, те Ешреф-паше, Мехмед-паше и Сафвет-паше, који су били команданти Рушчука, који се налази на шест сати удаљености од Свиштова, то су сви они разријешени и позвани у Цариград ради суђења.

За команданта на Дунаву постављен је командант новопазарске стране Мехмед Али-паша, а за командита на Балкану наведени Сулејман-паша. Њима је депеширано да одмах дођу.

Наведени Сулејман-паша одмах се је спремио за покрет и одлазак. Батаљоне састављене од Босанаца оставио је у вароши Спуж. Осталих 40 батаљона царске војске узео је са собом и кренуо за луку Бар. Одатле се је укрцао у лађе, које су већ биле припремљене. Искрцао се је у пристаништу Дедеагач, који припада Једрени, а који додирује румелијска жељезница. Одатле је отишао жељезницом према Балкану.

Споменути Мехмед Али-паша, када је био позван, налазио се је у Црној Гори у близини нахије Морача. Одмах је с војском која је била с њим дошао у Сјеницу, узео са собом два батаљона и преко Ниша отишао према Дунаву.

Босанска војска, коју је наведени Сулејман-паша оставио у вароши Спуж, идући преко Пећи и Новог Пазара дошла је у Сјеницу. С обзиром да је један батаљон босанске војске тражен за положај Орханију на обалама Дунава, то је један батаљон упућен на ту страну, а остатак се је вратио у Босну.

Руси су наведеног датума прешли ријеку Дунав и за три-четири дана, тј. 9 реџепа у петак (8/12 јула 1877) дошли до мјеста Карабунар близу Филибе (Пловдив) и учврстили се у кланцима Великог Балкана.¹¹⁾

Хамид Хаџибегџић

¹¹⁾ Мувеккит, стр. 399—400.